

Richard G. Plaschka

Árulás és lázadás Magyarországon és környezetében*

Kötelesség és lojalitás mint az egyéni felelősség tényezői

Az árulás a közvélemény értelmezésében elsődlegesen negatív tartalmú fogalom, amely olyan kategóriákhoz kapcsolódik, mint az őszinteség hiánya, az alattomoság és a bizalommal való visszaélés. A magyar kollégáknak azonban mindjárt az elején hangsúlyozni szeretném: a magyar és az osztrák történészek közötti viszonyt az árulással ellentétben — politikailag kritikus időszakokban is — a barátság, a kollegialitás, az őszinteség és a bizalom jellemezte.

Az első tapogatódzó kapcsolatfelvételre gondolok, az első látogatásokra. Az akkori osztrák oktatásügyi miniszter, Dr. Heinrich Drimmel az ötvenes évek végén az osztrák Kelet- és Délkelet-Európa Intézettel szemben aláhúzta, hogy a tudományos párbeszédet — lehetőség szerint — a keleti határokon túl is fenn kell tartani, még akkor is, ha ez politikai szinten nem valósítható meg. Arra a felismerésre gondolok, hogy itt Budapesten az erősen meghatározó politikai és pártpolitikai minták messzemenő tiszteletbentartása ellenére a szakmában a tárgyszerűség, a kapcsolatokban pedig az ember maradt a középpontban. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete egyik hordozója volt ennek a kapcsolatalakításnak. Az a konstruktív magatartás, amelyről tudtuk, hogy eléri az adott lehetőségek határát, továbbá az a tény, hogy mi sem terhelhettük túl e kapcsolatokat, számunkra Bécsben sok erőt adott az együttműködés továbbfejlesztéséhez és — mind a mai napig — ennek fenntartásához. Engedjék meg, hogy ezért a támogatásért ezúton fejezzem ki köszönetemet.

De térjünk vissza az eredeti témához — az áruláshoz és a lázadáshoz. Engedjék meg, hogy két esetpéldával, két mozzanat összehasonlításával kezdjem el a probléma kibontását. Az események két helyszínen, egymástól 300 évnyi távolságban zajlottak: a csehországi Eger (ma: Cheb) várában és a Csepel-szigeten, 1634-ben, illetve 1956-ban.

* Az osztrák történésznek 1998. április 7-én, Pro Scientia emlékérmé átvételekor tartott előadása. Fordította: *Kovács Áttila*.

Eger, 1634 — Csepel-sziget, 1956

1634: Wallenstein Pilsenből menekülve Eger erődítményébe érkezik. Február 25-én lakomára kerül sor Eger várában. Császárhű tisztek vacsorára invitálnak négy, Wallenstein kíséretéhez tartozó katonát. A négy tiszttel abban reménykedett, hogy vendéglátóikat megnyerhetik Wallenstein számára. Már az édességet fogyasztják, amikor fegyveresek rontanak a terembe, a Butler-ezred dragonyosai: „Ki itt a császár igaz hive?” csattan fel a kiáltás. „Vivat Ferdinandus!” zúg a császárhű katonák válasza. Öldöklés veszi kezdetét. Még ugyanezen az éjszakán a városban lévő Pachelbel-palotában a generalisszimusszal is végeznek.¹

Csepel sziget, Tököl, 1956. november 3. A magyar felkelés időszaka. Szovjet tisztek, Malinyin hadseregtábornok vezetésével, a magyar katonai vezetőket a párbeszéd folytatását javasolva hívják meg főhadiszállásukra. A magyar vezérkar tisztjei elfogadják a meghívást, abban reménykedve, hogy rábírhadják vendéglátóikat a szovjet csapatok Magyarországról való kivonására. A fogadáskor géppisztolyos szovjet KGB-tiszthelyettesek rontanak a terembe; a „Moszkva!” kiáltás hallatszik. A támadókat Ivan Szerov vezérőrnagy vezeti; „Uraim, Önök a Vörös Hadsereg foglyai!” Maléter Pál vezérőrnagy élete máris veszélyben forog. Itt nem került sor — úgy, mint Egerben — mérsárlásra. Az esemény sokkal simábban zajlott. Időbeli eltolódással. Malétert — Nagy Imréhez hasonlóan — egy per során halálra ítélik és 1958. június 16-án kivégzik.²

Mindkét esetben párhuzamok fedezhetők fel: bizalomra appelláló meghívás, reménykedés a vendéglátók véleményének megváltoztatásában, végül orvtámadás és halál. A vendéglátók részéről mindkét esetben bizalommal való visszaélés és a vendégszeretet „átértelmezését” tapasztalhatjuk. De találkozunk másfajta érveléssel is. A vendéglátók így vághatnának vissza: a meghívottak voltak azok, akik árulást követtek el — a törvényes rend, az uralkodó rendszer, a császár elleni árulást az egyik esetben, Moszkva és a szocializmus elárulását a másikban. Hiszen a császár február 18-án kiadott proskripciós rendelete végső soron Wallenstein és hívei felségáruló összeesküvését és hűtlenségét ítélte el. A Nagy, Maléter és társaik ellen folytatott perben — legalábbis a később hatalomra került szocialista államvezetés értelmezésében — a június 15-i ítéletben áruló magatartást állapítottak meg, melyet halálbüntetéssel sújtottak.³

Mindkét esetben és mindkét szinten: az árulás vádja. De mi az árulás mint történeti kategória?

Az árulás a bizalommal való visszaélés, hűtlen magatartás egy személlyel vagy csoporttal szemben, akiknek az elkövetők hűségfogadalmat tettek. Felségsértésnek az állammal szemben elkövetett árulást tekintjük: a hűséggel való visszaélést az állammal szemben. Az árulás, a felségsértés, sőt a hazaárulás is — az idegen hatalom szolgálatában elkövetett árulás — tartalmában és az általános fogalmak szerint hagyományosan az előbbiekből következően negatív felhangot hordoz.

Az árulás, a felségsértés és a talajukon kibontakozó lázadás a történelemben azonban folyamat jellegű. Sokszor a történeti fejlődés kulcselemének tekinthető. Nem ritkán mélyreható politikai átalakulás kezdetét jelzi. Attól függetlenül, hogy a lázadó mérlegeli-e, hogy ünneplik és kitüntetik, vagy megszégyenítik

és kivégzik, hogy rendjel, vagy bitó vár majd rá: mindez pusztán a vállalkozás sikerétől függ.

A történész felelősségére van bízva az adott mozzanat tartalmi értékelése. Az árulás és a felségsértés folyamányaként jelentkező lázadás társadalmpolitikailag pozitív jel is lehet, ám ez nem törvényszerű minden esetben.

A szociális és nemzeti indítékok négy esetpéldája

A felkelések céljainak, vízióinak — és az ezekhez kapcsolódó felelősségnek a bemutatására a hadtörténet területéről választottam néhány jellemző példát. Azért erről a területről, mivel a hadseregek az általános hadkötelezettség miatt elsősorban a népre támaszkodnak, és mivel tükrözik annak szerkezeti sajátosságait és gondolkodásmódját. A választásban az is közrejátszott továbbá, hogy a katonai lázadások a lényegre figyelmeztetnek: arra, hogy ki tartja a kezében a fegyvereket, az adott fölé- és alárendeltségi viszonyok alapján ki adja ki a parancsokat, végül a katonai büntetőjog súlyára. Az esetpéldákat a közkatonák és a tisztek szintjeiről választottam. A színhely Kelet-Közép-, illetve Kelet-Európa.

1) A „Knyaz Patyomkin Tauricseszki”-eset

1905. június 25-én egy torpedónaszád kíséretében elhagyta Szevasztopolt a Patyomkin páncéloshajó, északnyugati irányban a Tendra-öböl felé haladva. A zendülés lefolyása ismert: 27-én a fedélzeten a legénység demonstrációjára került sor a nyers, férgektől nyüzsgő hús miatt. A matrózok délben nem esznek a húsból készült céklalevesből. A tisztek fellépése, fenyegetése, majd lázadás. Egy kezdődő forradalom minimál-modellje. A körülzárt hajón kitört lázadás példaértékű. A kezdetkor: 15—20 főnyi „kemény mag”, 100 szimpatizáns, 600 az eseményekkel sodródó résztvevő.

Minimál-modell, nagy célokkal: az osztályharc átvitele a hadihajóra, a gyűlölt állami rendszer képviselőinek tekintett tisztek elleni küzdelem formájában. A vízió: a páncéloshajón kibontakozódó zendülés, amely az egész flottára áterjedő lázadás — egy egész Dél-Oroszországra kiterjedő forradalom — kiindulópontja. A szevasztopoli haditörvényszék későbbi vádirata: árulás, felségsértés; az ítéletben kirótt büntetés: halál.⁴

2) Rumburg és Kragujevac példája

1918: Két lázadás-modell az Osztrák—Magyar Monarchiából. Május 21-én. Rumburgban a 7. lövészezred tartalékos zászlóaljánál, és június 2-án Kragujevacban a 71. gyalogezred tartalékos zászlóaljánál. Mindkét helyszínen az Oroszországból hazatérő, ám újra a frontra irányított katonák soraiban tört ki lázadás. Az első esetben túlnyomórészt csehek, a második esetben főleg szlovákok a résztvevők. Szintén kísérletértékű minimál-modellekkel állunk szemben: körülzárt laktanyák; kiindulási helyzet: kisebb csoportok. A kezdet hasonló: a fegyverszobák lerohanása, a szimpatizánsok és az ingadozók megnyerése, kitörés a város utcáira. Az első lépés ezúttal is a tisztek ártalmatlanná tétele — osztályharc-modell. Hasonlóan nagy célok: „a hátország kimerülésével vége a háborúnak...” továbbá: „...a front összeomlik egy belső forradalom következtében”; a háborúnak csupán az az értelme, „hogyan a kapitalisták jól te-

letőmjék a zsebeiket". A végkifejlet: a statáriális bíróságokként működő haditörvényszékek felségsértést állapítanak meg. Rumburg esetében 10, Kragujevac esetében 44 halálos ítélet végrehajtását rendelték el.⁵

3) A szerbek, horvátok és szlovének önkéntes hadteste az első világháborúban

Árulás és lázadás a front túloldalán. Frontváltásra kerül sor. Hadifoglyok állnak fogvatartóik oldalára, hogy fegyvereiket azon hadseregek ellen fordítsák, amelyek katonáiként eredetileg a háborúba vonultak. A délszlávok a királyi szerb többséggel Oroszországban hadtestet alakítanak. A hadifogolytáborokból érkező utánpótlás — szlovének, horvátok, szerbek és csehek is — nem mindig önkéntes alapon szerveződik, nemritkán külső kényszer hatására. Ernest Turk kényszersorozottokról („szilovoljci”) tesz említést. A hadtest első hadosztálya már 1916-ban, Dobrudzsában súlyos harcokban vesz részt. A hadtest 1917-ben már 43 ezer főt számlál. Az ideológiai-politikai orientáció — egy délszláv állam megalakításának csak körvonalalaiban meglévő terve — nem válik a kívánt mértékben meghatározóvá. A gyakran emlegetett nagyszerb érvelés — „a szerb vér egészséges cseppje” — inkább hatott. 1917 áprilisában és májusában sokan dezertáltak. 149 tiszt és 13 ezer közkatona hagyta el a hadtestet, többségük „szilovoljec”, tehát nem szabad akaratából érkezett katona.⁶

4) Zborov (Zborów) esete 1917-ben

A csehek is, a szlovákoknál ugyan kisebb számban, felállították Oroszországban (csakúgy, mint Olaszországban vagy Franciaországban) a maguk hadifogoly-egységeit. 1917-ben egy ezred alakult. A csehszlovákok, az orosz 11. hadsereg 59. hadtestének alegységeként, a finn negyedik és hatodik lövész-hadosztállyal karöltve támadóállást foglaltak el. A Lvov irányában tervezett támadás egy nagyobb offenzíva része volt. A Zloczów körzetében elfoglalt terület, amely július 2-án 12,5 km szélességű és 5 km mélységű volt az 59. hadtest szakaszán, operatív szempontból nem jelentett túlzottan nagy eredményt, még ha figyelembe vesszük is a csehszlovák ezred minden elismerést megérdemlő támadási lendületét. Rövid életű siker volt ez, hiszen a német és osztrák—magyar hadosztályok július 19-i ellencsapása nyomán — már június 29-én kész tényként kezelték a visszavágást — az orosz front újra áthúzódott ezekre és a Kerenskij-offenzíva nyomán elfoglalt egyéb területekre, egészen a Prut—Zbrucz vonalig. Ennek ellenére a Zborov (Zborów) körzetében lezajlott támadás jelzésértékűnek tekinthető. Jelentősége abban rejlik, hogy az elkülönülés és az árulás perspektíváját vetíti elénk, mégpedig kétféle értelemben: „idegenlégiosok”, már épphogy csak „osztrákok”, „csehszlovákokként” a „szövetségesek” oldaláról indítanak támadást. Bécs és Budapest számára: árulók. Tomáš G. Masaryk az emigrációban az eseményt propagandacélokra használta fel; a dunai monarchia kezdődő széthullásának jeleként értékelte, és annak megerősítéseként, hogy Ausztria és az igazi huszita nemzetek között nem lehet szó békülésről.⁷

Az 1905-ös, 1917-es és 1918-as események rövid összehasonlító elemzése

1) A lázadás bázisát a szocialista célmeghatározások eseteiben szinte csak altisztek és közkatonák alkotják, akikhez nemzeti célkitűzések megfogalmazódásával tisztek is csatlakoznak. Mindkét esetben meghatározó a tömegek meggyőzése és visszajelzése.

2) A felkelés az első esetben az egységeken belüli konspiráció útján bontakozott ki, az utolsó esetben a hadifogolytáborokból érkező utánpótlásnak köszönhetően, nem minden lelki nyomás mellőzésével, részben kedvező felemelkedési perspektívák felvillantásával zajlott.

3) A legénység szocialista színezetű lázadása eleinte — ellenséges csoport lévén — a tisztek ellen, a légióegységek felállítása pedig egy soknemzetiségű állam ellen irányult.

4) A szocialista felkelés a nemzet e csoportjának képviselőiben elvben nemzetközi alapon zajlott. A légióegység az egész nemzetet képviselve saját nemzetállam létrehozását tűzte ki célul.

5) Jogi következmények: az államok katonai törvényszékeik igénybevételével a dezertálást, az árulást, a felségsértést és a hazaárulást saját jogrendjük szerint büntették meg.

Röviden a fogalmakról

Az előzőekben említett árulás és lázadás eseteiben a katonai büntetőtörvények halálbüntetést helyeztek kilátásba. Halálos ítéletek születtek, a kivégzéseket végrehajtották. A kockázatos akciók jelentősége azonban — kivitelezőik gondolkodása szerint — nem csupán az árulással való megbélyegzés ódiumában merült ki; a társadalompolitikai átalakulás indikátorai és indító mozzanatai is egyben. A célul tűzött átalakulás egyebek mellett az irányadó lojalitási tényezők módosulásával is együtt járt.

Az „elkötelezettek” árulás- és az áruló-felfogása az évtizedek során, a Francia Forradalommal és a napóleoni háborúkkal kezdődően, Európában döntő változásokon ment át. A felségsértés, amely egykoron a császár, király, választófejedelem, tehát különösen magasrangú személyek ellen elkövetett árulást jelentett, így lényeges személyi kötöttségi viszonyokat érintett, a felségjogoknak az uralkodóról a népre, az államalkotó nemzetre való átruházásával új viszonyítási környezetbe került. Az egyénre vonatkoztatott árulás a csoport ellen elkövetett árulássá értelmeződött át. Az uralkodói felség elleni büntett Margret Boveri olvasatában a társadalom elleni bűn. Megkérdőjelezhető volt és marad azonban az állam és az államnemzet mint a lojalitás döntő fontosságú viszonyítási tényezője, illetve az is, hogy nemzeti és társadalmi alapon végbemenő átrendeződések az előbbiektől kárára elkövethető felségsértések hordozói-e egyben. A következmény: a különféle lojalitás-kötelek fokozódó túlfeszítése és az ezek között megállapítandó fontossági sorrend dilemmája, valamint az egymást „ütő” lojalitások versengése közepette a lojalitás és az ezzel összefüggésben jelentkező

árulás állandóan módosuló, különféleképp értelmezett, erősen szubjektív tényezők által meghatározott döntési kényszerhelyzetbe kerül.⁸

Az árulás és a lázadás mint szubjektív döntés az előbbieken vázolt körülmények ismeretében a tisztikar szintjén válik igazán világossá. A lázadások éle többnyire közvetlenül az állami felsővezetés ellen fordult.

Négy kísérlet a politikai hatalom átvételére

1) Szentpétervár, 1825. A dekabrista-felkelés

Kiindulópont: Közép- és Nyugat-Európa tapasztalatai a napóleoni háborúk időszakában. Szervezeti alap: titkos csoportok, összeesküvők titkos társaságai, összesen 200 aktív résztvevő, köztük olyan markáns személyiségek, mint Muravjov vagy Pesztyel. A kiváltó ok: I. Sándor cár halála után a Miklósnak, nem pedig Konsztantynnak, a legidősebb testvérnek tett hűségeskü. A kezdet: nyílt lázadás december 14-én a Szenátus téren. 1826. július 13-án a Péter-Pál-erőd udvarán felálított akasztófákon kivégzik a felkelés öt vezetőjét. Emellett többekre száműzetés vár. Sokan a vesszőfutás okozta sérüléseikbe halnak bele: néhányan tizenkétszer mennek végig az ezer katonából álló büntetőfolyosón. A vád: a cár elleni felségsértés.⁹

2) Alexandria, 1882: a fellah tisztek lázadása

A háttér: az egyiptomi nemzeti öntudat ébredése 1880 körül. A felkelés résztvevői: a hadsereg arab származású tisztjei, akik a kivételezett helyzetben lévő török-cserkesz tisztek, illetve a beavatkozó francia és brit katonák ellen fordulnak. Az ellenállás élén 1881-től: három ezredes, három Kairóban állomásozó ezred parancsnokai, a legkiemelkedőbb irányító közülük: Ahmed 'Arabi. Jelszava: „Egyiptomot az egyiptomiaknak!” A britek válasza: invázió. Az események lefolyása: Alexandria erődjének bombázása 1882 nyarán, brit csapatok partraszállása, Alexandria és a Szuezi-csatorna környékének elfoglalása. A bukás utáni helyzet: a hatalom Egyiptomban a brit főkonzul kezeiben összpontosul.¹⁰

3) Kelet-Poroszország, 1944: egy merénylet

A Führer „Wolfschanze”-ként emlegetett főhadiszállásán merényletet hajtott végre egy fiatal ezredes, a berlini tartalékos hadsereg parancsnoki törzsének főnöke, gróf Claus Schenk von Stauffenberg. Fő indítéka: egy parancsnoki törzsben tevékenykedő katona idővel eljut arra a pontra, ahol már csak egyetlenegy számít: a „dolgok egészében való gondolkodás”. Stauffenberg többlépcsős folyamat eredményeként döntött — a végén azonban teljes meggyőződéssel — az ellenálláshoz való csatlakozás mellett. Még 1941 őszén tudtára adta Helmut James von Moltke grófnak, aki nála — egy esetleges ellenállás lehetőségeit mérlegelve az egyik unokaöcs közvetítésével puhatolódzott: „...először a háborút kell megnyernünk. A háború alatt nem szabad ilyesmit csinálni, kiváltképpen nem a bolsevikok ellen vezetett háború közepette. Újra hazatérve azonban felszámoljuk a barna pestist.” Stauffenberg akkori reményei szerint: a Wehrmacht a sorozatos győzelmek eredményeként „magához ragadja majd a kezdeményezést”. 1944-ben már csak egy utolsó kísérletről és elvöröségről lehetett szó. Az 1944. július 20-i merénylet kudarcba fulladt. Stauffenbergét három

további tiszttel együtt még aznap éjszaka föbe lötték. Népbírósi perek és kivégzések jelentették a folytatást.¹¹

4) Szlovákia, 1944: a Honi Hadsereg felkelése

A Közép-Szlovákiában állomásozó, kerek 14 ezer fős szlovák Honi Hadseregben 1944 augusztusában felkelés bontakozott ki. Augusztus 29-én új jelszót adtak ki: „Začnite s vyst'ahovaním”. A felkelés irányítója Besztercebányán: egy vezérkari tiszt, a Honi Hadsereg törzsfőnöke, Ján Golian vezérőrnagy. A rendszer: a helyőrségek tisztjei között szerveződő konspiratív sejtek. A terv: Kelet-Szlovákiában két szlovák lövészadosztálynak meg kell nyitnia a Kárpátok átjáróit a Vörös Hadsereg előtt; eközben a Honi Hadsereg feladata Közép-Szlovákia megtartása. A külső körülményekből adódó kényszer: a német Keleti Front nyugatra tolódása; belátható volt, hogy hamarosan Szlovákia is hadműveleti területté válik; a pozsonyi vezetés és a korábban Németországgal együtt létrehozott szövetségi partnerség a közvélemény előtt nyilvánvalóan elvesztette hitelét. Maga Golian ekkor még a Keleti Fronton harcoló szlovák „gyorshadosztály” törzsében tevékenykedett. Ebben az időben szovjet tisztek vezetése alatt álló kisebb partizánegységek szórványos akcióira került sor. A terv végrehajtása: a szlovák tábornoki kar ingadozott. A két kelet-szlovákiai hadosztályt a német „Heeresgruppe Südukraine” hátsó egységei szétverték, katonáit pedig javarészt internálták. A felkelés ezzel elvesztette a stratégiai súlyt biztosító legfontosabb tényezőjét. Közép-Szlovákia, a Honi Hadsereg állomáshelye lett a felkelés színtere. A felkelés kezdetekor Pozsonyban német teljhatalmú megbízottként működő von Hubicky tábornok osztrák nemzetiségű volt. A londoni csehszlovák emigráns kormánnyal karöltve kirobantott és irányított közép-szlovákiai felkelés két hónapig tartott. 360 ezer katona — ebből 24 ezer frontszolgálatos — és háromezer szovjet vezetés alatt álló partizán vett részt benne. A németek számára ez idő tájt már nem volt könnyű megfelelő erősségű csapatok ideirányítása. A felkelés csak októberre bukott el.¹²

Az 1825-ös, az 1882-es és a két 1944-es esemény rövid összehasonlítása

1) Motiváció és felelősség: a fennálló állammal szembeni korábbi elkötelezettség helyett a nemzettel szembeni és kornak megfelelő szabadságigényből táplálkozó felelősség kerül előtérbe.

2) Végrehajtás: az alapot konspiratív tiszti csoportok alkotják.

3) Vezetők: többnyire fiatalabb ezredesek és tábornokok, második, harmadik generációs tisztek; a harcoló alakulatok bevonása: egyértelműen sikeres próbálkozások a csapattisztek megnyerésére, mely az egyiptomi példánkra is áll.

4) A küzdelmek célja: tekintélyelvű, totalitárius és gyarmati uralkodó rendszerek elleni küzdelem.

5) Büntetőjogi következmények: egyértelművé vált, hogy az árulás és lázadás eseteiben a bírói székek képtelenek a lojalitásból adódó konfliktusok megfelelő rendezésére, valamint az is, hogy az „állami” jog kényszere szerint, csúsztatásokat alkalmazva járnak majd el. A „népbíróságok” a diktatúrák legfelsőbb törvényzékeiként működtek.

Az elkövetők felelősségének szubjektivitása

A felelősség szubjektivitása különösen az egyes kötelezettségek ütköztetése és a lojalitásból adódó válságok során jut kifejezésre; vonatkozik ez a lelkiismeretet és a lelkiismereti szabadságot érintő kérdésekre is. Négy jellemző példa, mely a felelősségtényező mélységére mutat rá: Magyarország 1848–49-ben, Szlovákia 1944–45-ben, fiatal tisztek dilemmája Németországban 1944-ben, végül ismét Magyarország a helyszín, ezúttal 1956-ban.

1) Magyarország 1848–49-ben

1852-től kezdve a budai várban hosszú időn át szobor állított emléket Heinrich Hentzi von Arthum tábornoknak. A korabeli hivatalos méltatás szerint „a császárért és hazáért áldozta életét”. A magyar kormányra felesküdtött császári tiszt lojalitásból adódó konfliktushelyzetben Pétervárad erődjét átadta az osztrákoknak, mely cselekedetéért a magyarok haditörvényszék elé állították és bebörtönözték. Miután a császáriak kiszabadították, a budai vár parancsnokává nevezték ki. A vár védelmében esett el 1849. május 31-én. A császár iránti lojalitáshoz, melyet lázadó nemzete iránt érzett lojalitás elébe helyezett, haláláig ragaszkodott. A következmény: hosszantartó huzavona a budai várban felállítandó emlékmű körül.¹³

Motivációs ellenpontként: 1849. augusztus 13., Világos — a magyarok leteszik a fegyvert az oroszok előtt, akik kiszolgáltatják őket az osztrákoknak. 14 honvédtábornok aradi pere: 14 halálos ítélet, egy esetben életfogytiglani börtönre mérsékelve. Október 6-án 13 kivégzés végrehajtása: a magyarok mellett öt német, egy-egy horvát és szerb. Ugyanaznap Pesten kivégzik gróf Battyány Lajost.¹⁴

Motivációs tényezők: mindkét fajta gondolkodásmód igazolására találunk legitím, valós, meggyőző okokat.

A magyar felkelők esetében: 1) a magyarokat magával ragadó nemzeti hűzőerő; 2) egy dinamikus, modern államiság, az ennek szellemében megkövetelt eskütétel; 3) az állammal szembeni elkötelezettségből következő anyagi kötöttségek; 4) egy újonnan megalakuló hadsereg által kínált kedvező felemelkedési lehetőségek; 5) a tisztek hagyományos szolgálati kötelékei.

A császáriak esetében: 1) egy, a közép-európai nemzetek felett szerveződő hatalmi rend szívóhatása; 2) a császár mint e hatalom legmagasabb rangú képviselője, 3) egy olyan uralkodó, aki a haladás híve is egyben — alkotmány, polgári jogok, jobbjárfelszabadítás; 4) szélsőséges csoportok, pl. a „scheiberlingek” és a „Mob” elutasítása; 5) A hatalom szolgálata, amely a háborúban szintén jó karrierépítési esélyeket kínált, és amely olyan jőnevű hadvezéreket tudhatott a maga oldalán, mint Windischgrätz, Jelačić, Radetzky — kezdbetűik szerint: „WIR”, mely rövidítést több tiszt szablyájának hüvelyébe vésette.¹⁵ Az 1848-as prágai felkelés során a császári hadvezetés számára nem utolsósorban a magyar egységek is tökéletesen megbízhatónak bizonyultak.

2) Nyitra, 1944

A pozsonyi népbíróság első halálos ítéletét egy szlovák katonatisztre rója ki, aki nem volt más, mint Nyitra helyőrségének egykori parancsnoka, Ján Šmi-

govský őrnagy. Esküjére hivatkozva megtagadta a felkelőkkel való együttműködést, és helyőrsége tisztjei is hűek maradtak hozzá. A felkelés központja által kinevezett helyőrségparancsnok, egy egykori légiós bukása. 1945-ben az őrnagyot a felkelés elárulásának vádjával — „za zradu na povstání” — végzik ki.¹⁶

Válságszituációk, szélsőséges helyzetek, melyek éppen a fiatal tisztek felelősségtudatát tették különösen próbára...

3) Budapest 1956. A Zrínyi Katonai Akadémia esete

1956. július eleje. A Honvédelmi Minisztérium intézkedései a tisztek körében terjedő rendszerellenes nézetek terjedésének megfékezésére. A tisztikar tagjai egyenruhában vettek részt ellenzékinek nyilvánított rendezvényeken, így például a Petőfi Kör programjain. Maga a honvédelmi miniszter, Bata István vezérezredes is ellátogatott az akadémiára. Mondandóját a következő kirohanással kezdte: „Eltársak! Az akadémián veszélyes pártellenes jelenségek tapasztalhatók. Mi is tudjuk, hogy néhány tiszt külföldi imperialista adókat hallgat...” Ezután a fiatal tisztek is szólásra jelentkeztek. Egy utászőrnagy véleménye: „a demokráciáról tanulunk, a jogot emlegetjük, nem rendelkezünk azonban lelkiismereti szabadsággal.” Egy páncélostiszté: „Miért nem nyilváníthatjuk ki szabadon nézeteinket...?” Az egyik legjobb hallgató szerint meg kellene mondani az igazságot. Voltak az országban koncentrációs táborok. Mi történik a felelősökkel? A miniszter dühbe gurult. Az ellenség hangjáról beszélt, amely szerinte egyértelműen hallható az akadémián. Ez azonban mit sem változtatott a fiatal tisztek magatartásán: a királyi trónusokkal való határozott szembenálláson. Márpedig a Zrínyi Akadémia a tisztikar központi elemét jelentette. Az itteni vélemények az általános hangulatot tükrölték.¹⁷

4) Berlin, 1944. A merénylet kérdésköre

1944. január végén történt. Egy Ewald von Kleist nevű fiatal hadnagy, éppen sebesülése utáni szabadságát töltvén, válaszút elé került, hogy hajlandó-e végrehajtani a Hitler elleni merényletet — egy egyenruha-bemutató alkalmával elhelyezendő bomba segítségével, saját életét is kockára téve. Stauffenberg kereste meg, aki felvázolta a helyzetet, nem sürgetett, megkérdezte csupán, hogy a fiatal tiszt érez-e magában ilyen irányú indítást. Von Kleist, meg akarván hallgatni apja tanácsát, rövid, huszonnégy órányi gondolkodási időt kért. Az öreg felelőssége teljes tudatában adott válasza: egy ilyen lehetőséget illik megragadni — mert aki ezt elszalasztja, azt egy életen át nem hagyja majd nyugodni a kudarc gondolata. És a fiú igent mondott Stauffenbergnek. Hogy azután a merényletre mégsem került sor, annak okai máshol keresendők.¹⁸

A történész felelőssége

Zárásul: a bemutatott események történeti jelentősége nemcsak abban rejlik, hogy bizonyos társadalompolitikai változásokat elindítottak, vagy elindítani szándékoztak, hanem abban is, hogy résztvevőik felelősségteljes magatartása példaszzerű függetlenül az adott vállalkozás sikerétől. Ezek a magatartásminták az európai identitás perspektivikus tényezőjévé váltak.

A történész felelőssége nem csekély az effajta, személyes elkötelezettséget vizsgáló kérdésekben. Éppen az itt bemutatott események és problémafelvetések

ismeretében arra kell rávilágítania, hogy mindannyian átalakulási folyamatok sodrásában — és az ezekből adódó kihívások közepette — élünk. De nem a gyakran alkalmazott apodiktikus kioktatás, hanem, úgy gondolom, sokkal inkább a rekonstruált élmény és a saját felismerés képes magatartásfejlődési irányok kritikus bemutatására és a mélyebben húzódó problémák elemzésére. Sőt: eme felismerés a számonkérhető felelősség mozgásterét is kirajzolja, melynek hatótávolsága egészen a jelenig nyúlhat.

A történész felelőssége a politikát is érinti: a történelem olyan terület, amely a vele szemben támasztott elvárások szerint emberek sokaságához szól. Saját ítélőképességgel és felelősséggel rendelkező partnerként őket is be kell vonni a múlttal folytatott párbeszédbe. A történésznek a politikussal ellentétben, aki nem mentes attól, hogy a múltban főleg saját cselekedeteinek igazolását keresse — szélesebb ívű és mélyebbre hatoló elemzést kell nyújtania. Ilyenformán a történelem politika-kiigazító tényezővé válhat társadalompolitikai és szellemi többletjelentőséget nyerve ezzel.

Két feltétel határozza meg a történész felelős cselekvését: 1) Senki sem mentheti fel a történészt kijelentéseinek felelőssége alól. Végző soron saját lelkiismeretét helyezi a mérleg serpenyőjébe; Johann Gottfried Herder szavaival, melyeket mintha csak a történésznek szentelt volna: „a jó és gonosz, az igaz és a hamis mérlegelése benne zajlik, ő az, aki kutathat, ő az, akinek döntenie kell!” 2) „A történésznek ki kell mondania — tudjuk, hogy milyen nehéz is lehet ez olykor — az igaznak ítélt felismerést. Kötelezi a szó ereje: „Nyilatkozz, hogy helyénvaló-e vagy nem!” — olyan elv ez, amely irányadó minden tudomány, nem utolsósorban a történettudomány hitelessége szempontjából.¹⁹

JEGYZETEK:

- 1 *Polišenský, Josef, Kollmann, Josef*: Valdtejn. Ani cisa, ani král. Praha 1995. 207; Gordon-Relation. In: *Srbik, Heinrich Ritter von*: Wallensteins Ende. Salzburg 1952. 319, 315, 326, továbbá 180—187; *Janáček, Josef*: Valdstejn a jeho doba. Praha 1978. 121
- 2 *Horváth, Miklós, Maléter Pál*. Budapest 1995. 171—183, 357—360; *Litván György, Bak, János M.* (szerk.): Die Ungarische Revolution 1956. Wien 1994. 1. Osf., 127. 153—156; *Maléter Judith, Maléter Pál* özvegyének közlése. Budapest, 9. IV. 1997; *Gosztonyi, Peter*: Die politischen Säuberungen der ungarischen Armee 1945—1963. II: 1956—1963; die sowjetische Militärintervention in Ungarn 1956. Mindkettő in: Österreichische militärische Zeitschrift. Wien 4. 1994. 386, 6. 1996. 660.
- 3 *Srbik, Heinrich Ritter von*: Wallensteins Ende. Salzburg 1952. 134—1370; *Janáček, Josef*: Valdstejn a jeho doba. Praha 1978. 496; *Mann, Golo*: Wallenstein. Frankfurt/M. 1971. 1085; *Pekař, Josef*: Wallenstein 1630—1634. Berlin 1937. 659 *Horváth, Miklós, Maléter Pál*. Budapest 1995. 346—362; *Litván, György, Bak, János* (szerk.): Die Ungarische Revolution 1956. Wien 1994. 154
- 4 *Bogacev, P. M.* (Rd.): Revoljucionnoe dviženie v cernomorskom flote v 1905—1907. Vospominanija i pisma. Moskva 1956; *Fel'dman, K.*: Potemkinskoe vosztanie 14—25 Ijunja 1905. Leningrad 1927; *Kirill*: Unter der Flagge der Revolution. Wien 1908; *Plaschka, Richard G.*: Matrosen, Offiziere, Rebellen. Wien/Köln/Graz 1984.
- 5 *Pichlík, Karel*: Vzpoury navrátilců z ruského zajetí na jare 1918. Praha 1964; *Stullí, Bernhard*: Vojna pobuna u Kragujevcu. Zagreb 1960; *Plaschka R.G./Haselsteiner H./Suppan, A.*: Innere Front I. Wien/München 1974.
- 6 *Turk, E., Jeras, J., Paulin, R.* (szerk.): Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912—1918. Ljubljana 1936; *Popović, N.* (szerk.): Jugoslovenski dobrovoljci u Rusiji 1914—1918. Beograd 1977; *Turk, E.*: Dobrovoljci proti Avstro-Ogrski med Prvo sveto Vho Vojno 1914—1918. Ljubljana 1978.
- 7 *Kersnovskij, A. A.*: Istorija ruszskoj armii. 19151917. Moskva 1994. IV. 280—299; *Klecanda, Vladimír*: Bitva u Zborova. Praha 1927; *Steidler, Frant.V.*: Zborov. Praha 1922; *Pichlík, Karel/Klípa, Bohumír/Zabloudilová, Jitka*: Československi legionáři. Praha 1996.
- 8 *Berglar, P.*: Was ist Verrat? In: Kaltenbrunner, G.K. (szerk.): Tragik der Abtrünnigen. München 1980. 14—47; *Boveri, Margret*: Der Verrat im 20. Jahrhundert. Hamburg 1956. I. 141., II. 96—99.

- 9 *Nečkina, M. V.*: Dviženie Dekabristov. Moskva 1955. I, II; *Mazour, Anatole G.*: The First Russian Revolution 1825. Stanford 1963; *Lemberg, Hans*: Die nationale Gedankenwelt der Dekabristen. Köln/Graz 1963.
- 10 *Marlowe, John*: Anglo-Egyptian Relations 1800—1953. London 1954. 85—154; *Richmond, J.C.B.*: Egypt 1798—1952. London 1977. 97—131; *Mommsen, Wolfgang*: Imperialismus in Ägypten. München/Wien 1961. 60—86.
- 11 *Müller, Christian*: Oberst i.G. Stauffenberg. Düsseldorf o.J.; *Hoffmann, Peter*: Claus Schenk Graf von Stauffenberg und seine Brüder. Stuttgart 1992; *Schmädeke, Jürgen, Steinbach, Peter* (szerk.): Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus. München/Zürich 1985. *Jacobsen, Hans-Adolf* (szerk.), Spiegelbild einer Verschwörung. Stuttgart 1984.
- 12 *Jablonický, Jozef*: Povstanie bez legend. Bratislava 1990; *Prečan, Viliam* (szerk.): Slovenské národné povstanie. Dokumenty. 1965, 1970; *Venohr, Wolfgang*: Aufstand in der Tatra. Königstein/Ts. 1979.
- 13 *Hanák, Péter*: Die Parallelaktion von 1898. In: Österreichische Osthefte 3.1985. 372.; *Niederhauser, Emil*: 1848 — Sturm im Habsburgerreich. Budapest/Wien 1990. 169. 14. *Niederhauser, Emil*: 1848 — Sturm im Habsburgerreich. Budapest/Wien 1990. 180; *Deák, István*: Die rechtmäßige Revolution. Wien/Köln/Graz 1989. 278.
- 15 *Deák, István*: Die rechtmäßige Revolution. Wien/Köln/Graz 1989. 144. 277—280; *Deák, István*: Der k. (u.) k. Offizier. 1848—1918. Wien/Köln/Weimar 1991. 54.
- 16 *Jablonický, Jozef*: Povstanie bez legend. Bratislava 1990 272.
- 17 *Decsi, János* nach *Gosztonyi, Peter* (szerk.): Der Ungarische Volksaufstand in Augenzeugenberichten. München 1981. 52—55; vgl. *Király, Béla K./Jónás Paul* (szerk.): The Hungarian Revolution of 1956 in Retrospect. Boulder 1978. 57—62.
- 18 *Hoffmann, Peter*: Claus Schenk Graf von Stauffenberg und seine Brüder. Stuttgart 1992. 378.
- 19 *Vö, Plaschka, Richard Georg*, in Husitská teologická fakulta: Cirkev a společnost. Praha 1992. 7—11, 21—26.

Az MTA Tudományos Osztályainak újjonnan megválasztott elnökei és elnökhelyettesei

	Osztályelnök:	Oszt. elnök-h.:
Nyelv- és Irodalomtudományok (I. Osztály)	Kiefer Ferenc	Maróth Miklós
Filozófiai és Történettudományok (II. Osztály)	Pataki Ferenc	Szakály Ferenc
Matematikai Tudományok (III. Osztály)	Györy Kálmán	Révész Pál
Agrártudományok (IV. Osztály)	Dohy János	Solymosi Rezső
Orvosi Tudományok (V. Osztály)	Telegdy Gyula	Magyar Kálmán
Műszaki Tudományok (VI. Osztály)	Somlyódy László	Gyulai József
Kémiai Tudományok (VII. Osztály)	Görög Sándor	Orbán Miklós
Biológiai Tudományok (VIII. Osztály)	Friedrich Péter	Mahunka Sándor
Gazdasági és Jogtudományok (IX. Osztály)	Szentes Tamás	Lőrincz Lajos
Földtudományok (X. Osztály)	Pantó György	Ádám József
Fizikai Tudományok (XI. Osztály)	Bor Zsolt	Horváth Zalán